

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ
պարամական գիտ. դոկտոր

**ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԸ
ԵՒ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ**

Երկարատև և դժնդակ պարտության ընթացքում Նայոց Եկեղեցին ապրել է վերելքներ ու վայրէջքներ, ունեցել անկախ պերականություն՝ մեծ ու փոքր փորձաքննություն, ակամարեն եղել պերականության կորստին և վերահաստատմանը, այդ բոլորով հանդերձ մնացել իր ժողովրդի պահպանն ու ամուր հենարանը: Պերականությունից զուրկ հայության համար Նայոց Եկեղեցին հաճախ կարարել է նաև աշխարհիկ իրավասություններ, և հայ ժողովուրդը, ի դեմս նրա րեսել է իր հզոր պաշարանին: Աշխարհի քրիստոնյա երկրների մեջ Նայ Եկեղեցին պահպանել է իր բարձր պարիվը, հավարարիմ մնացել առաքելական հնագույն եկեղեցու ավանդություններին:

Մահմեդական բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի հարձակումների պարճառով իր պերականությունը կորցրած հայությունը հաճախ է իր հայացքը հառել քրիստոնյա Երոպային՝ նրանից ակնկալելով օգնություն: Նայոց Եկեղեցու անվանի հայրապետները (Միքայել Սերաստացի, Նակոր Ջուղայեցի և այլք) օգնության խնդրանքով պարվիրակություններ են ուղարկել երոպական պերություններ, բայց այնրեղ Նոմի պար օգնության դիմաց առաջարկել է ընդունել կաթոլիկություն, փոխել դավանանքը: Բազմաթիվ հասարակական գործիչներ (Իսրայել Օրի, Նովսեփ Էմին և այլք) իրենց հայացքը հառել են հերզհերս հզորացող հյուսիսային հարեանին՝ քրիստոնյա Ռուսաստանին, սակայն նրանց պարասխանը միշտ բխել է իրենց ծավալապաշարական ճգրումներից և Նայասրանը եղել է շահարկման առարկա:

Դարեր շարունակ, չնայելով իրենց քաղաքական անբարեհույս վիճակին, Նայոց Եկեղեցին և հայությունը հավարարիմ մնացին իրենց ավանդություններին և դավանանքին, ոչ մի գնով չխաբվելով հզոր պերությունների խոստումներից: Այդ հանգամանքը խիստ զայրացնում էր հունադավան, առավելապես կաթոլիկ հովվապետերին, և նրանք իրենց երկրներում հայադավան, ազգային առաքելական ուղղափառ եկեղեցին ներկայացնում էին իբրև հերձվածող, աղանդավորական եկեղեցի: Երոպական րարբեր դեկավարները չէին հանդուրժում, որ պերականությունը կորցրած, փոքրաքանակ մի ժողովուրդ ինքնուրույն դավանանք ունի և աշխատում էին սեւա խրել, խախտել այդ ժողովրդի միասնությունը: Դա նրանց երբեմն հաջողվում էր: Արեւմտահայ մշակութային կենրոն Կ.Պոլսում, որրել գոյություն ուներ մեծ հայկական համայնք, կաթոլիկներին հաջողվեց պառակտել համայնքի միասնությունը, սրելծվեց առանձին կաթոլիկ համայնք, որը թուրքական պերական վարչական ապարարի կողմից սրացավ «կաթո-

լիկ միլիթի» անվանումը: Իգուր Էին համագգային գաղափարների փեր հայ եւ կաթոլիկ դավանանքի մշակութային գործիչները միասնություն քաղգում (Տուր ինձ քո ձեռքը, եղբայր եմք մենք), բանաստեղծություններով ոգեշնչում փարքեր դավանանքների հայերին միասնության գաղափարները: Պատակաբում է առաջանում նույնիսկ հռոմեադավան հայերի շրջանում. հաստնյան եւ հակահաստնյան պայքարը այդ պատակաբման ցայրումն դրսևորումն էր: Մի խումբ հայ կաթոլիկներ դիմագրավում են պապականությանը, հռոմեադավան հայերին կաթոլիկության մեջ ձուլելու, ագգային արմարներից հեռացնելու քաղաքականությանը: Դրանցից էր Նոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ, հռոմեադավան ընրանիքում ծնված, Նոմում բարձրագույն կրթություն սրացած Մաղաքիա Օրմանյանը, որն ուժգին պայքար է ծավալում հռոմեադավան հայությանը ձուլելու քաղաքականության դեմ: Այդ պայքարի արրահայրությունն են դառնում 1870 եւ 1872 թվերին իրարերեն լույս րեսած «Նայ արևելեան կաթողիկեայք» եւ «Ռեներտուրուս կամ Նայք եւ պապություն» աշխարությունները եւ դրանց գաղափարական շարունակությունը՝ 1872 եւ 1873 թթ. ֆրանսերեն լույս րեսած «Արևելեան կաթողիկաց կրօնական ագարությունը եւ քաղաքական իրաունքները», «Վարիկան եւ Նայք»¹ գործերը, որոնք անցան պապական արգելված գրքերի շարքը: Նոմում Կաթոլիկ Եկեղեցու վարդապետ օծված Մ. Օրմանյանը 1876 թ. գալիս է Կ. Պոլիս եւ որոշում իր կապերը խզել Վարիկանից, վերադառնալ Նայ Եկեղեցու գիրկը. «Հոմեադաունութենէ հեռանալու միարը իմ վրա ոչ կիրքի մը վայրկենական որոշում եւ ոչ շահադիարութեան կեղծիք էր, այլ երկար արեն խորհում եւ կշռում, եւ խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»²: 1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին գրերթ «ժողովրդական ցույցի» կերպարանով 75 հոմեադավանի հեր (30 կին, 45 րդամարդ) Օրմանյանը Կ. Պոլսի հայոց պարրիարք Ներսես Վարժապետյանի քաջալերանքով վերադարձավ Նայ Եկեղեցու գիրկը եւ սրացավ ծայրագույն վարդապետության աստիճան: 1880 թ. ապրիլին Օրմանյանն ընրրվեց Կարինի հոգևոր առաջնորդ³: 1886 թ. Ամենայն Նայոց Կաթողիկոս Մակար Թեղուրցու կողմից մի քանի արժանավոր հոգևորականների հեր նա օծվեց եպիսկոպոս: Դեռես Նոմում Աստվածաբանական կաճառի անդամի կոչում սրացած Օրմանյանը քաջատեղյակ էր ընդհանրապես քրիստոնեության, մասնավորապես Նայ Առաքելական Եկեղեցու պարմությանը: Դրա շնորհիվ եւ Նայոց Նայրապետի քաջալերանքով նորրնծա եպիսկոպոսը 1886 թ. «Արարար» ամսագրում հողվածաշարով լույս ընծայեց «Աթոռ Նայասրանեայց» աշխարությունը, որը շուրով լույս րեսավ իրրեւ առանձին աշխարություն⁴: Անգամ հպանցիկ ծանոթությունն այդ գրքույկին (93 էջ, 14 գլուխ) հաղորդակցում է մեկ

1 Տեն Ն. Ճ. Միրունի, Օրմանեան եւ իր ժամանակը. «Էջմիածին», 1961, Ե, էջ 37:

2 Մ. Օրմանեան, հոռք եւ խօսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 6:

3 Մեր խնդրից դուրս է անդրադառնալ նրա առաջնորդական գործունեությանը եւ մասնակցությանը «Պաշրպան Նայրենյաց» ագարագրական գաղրրի կազմակերպության գործունեությանը: Այդ մասին րենս Ռ. Փ. Նովիանիսյանի արժեքավոր աշխարությունը:

4 «Աթոռ Նայասրանեայց» գրեց Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան, առաջնորդ Կարնոյ, Վաղարշապատի րարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի 1886-ՌՅԼԳ, հրամանաւ Տ. Տ. Մակարայ Վեհափառ սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Նայոց:

նորրևմա եպիսկոպոսի աստվածաբանական հսկա գիտելիքների պաշարին: Առաջին վեց գլուխներում տրամադրվում է Նայ Եկեղեցու նախալուսավորչյան շրջանի քրիստոնյա եպիսկոպոսների գործունեությունը, բացարձեղով «եկեղեցական դասակարգությունը», կաթողիկոսական աստիճանի առանձնահատկությունը, Մեծ ու Փոքր Նայքերի առաքելական հաստատությունների գոյությունը, հեղինակն անդրադառնում է Նայ Եկեղեցու և մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների հարաբերություններին: Այդ գրքային աստվածաբան հոգևորականը հանդես է բերում գիտելիքների արտակարգ լայնություն և խորություն: Այդ իմաստով առավել հեղափոխիչ է աշխարհային Զ («Առաքելական հաստատություն») գլուխը, որտեղ անդրադառնում է առաքյալների և նրանց հետևորդների գործունեությանը: Անդրադառնալով հայ և քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների փոխհարաբերությունների փաստերին, Մ. Օրմանյանը պարզապես հեղափոխությունների հիման վրա, հնագույն հայ և ալլազգի պատմիչների վկայություններով ապացուցում է Նայ Եկեղեցու անկախությունը բոլոր հնավանդ եկեղեցիներից: Բացահայտելով, որ Գրիգոր Լուսավորչից առաջ մենք ունեցել ենք այլ բարձրաստիճան հոգևորականներ, որոնք սերտորեն կապված էին Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործունեությանը, Օրմանյանը ապացուցում է, որ թեև Գրիգոր Լուսավորիչը՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունած Նայասարանի առաջին Կաթողիկոսը, հայրապետության աստիճանն սրացել է Կեսարիայում, բայց մինչ այդ քրիստոնեությունը լայն ծավալ էր ընդունել Նայասարանում և չնայած պետական-վարչական հալածանքներին, նա աստիճանաբար ընդլայնում էր իր գործունեության շրջանակները: Նայ և օտար հնագույն պատմիչների վկայություններով Օրմանյանը առանձին գլուխներում անդրադառնում է Նայոց Եկեղեցու և Կեսարիայի, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսի ու Նոմի եկեղեցիների փոխհարաբերությունների հարցերին⁵, ապացուցում, որ չնայած Նայ Առաքելական Եկեղեցին ձգտել է բարի դրացիական փոխհարաբերություններ հաստատել նշյալ քրիստոնյա եկեղեցիների հետ, բայց միշտ եղել է ազատ և անկախ եկեղեցի, երբեք չի ենթարկվել այլ քրիստոնյա եկեղեցու և պետության, հավասարաբնակ մտապահ իր հնավանդ սովորույթներին: Համեմատելով այդ բոլոր եկեղեցիների հոգևոր աստիճանները, Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ ոչ մի եկեղեցու ամենաբարձրաստիճան հոգևորականը (մեկրոպոլիս, արքեպիսկոպոս, էքզարք, պատրիարք, Կ. Պապի փոխարկական պատրիարքություն և Նոմի պատրիարքություն) չունի ձեռնադրության կանոն և միայն «Նայասարանայց Եկեղեցու կաթողիկոսությունն է», որ տրվում է մյուռնի օծմամբ և անվանվում է «օծեալ Նայրապետ»: Նայ Եկեղեցու նվիրյալ հոգևորականը համեմատելով բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների գործունեությունը, բավականին աներկյուղ, հաստատական և արտակարգ անաչառ գնահատում և ապացուցում է, որ Նայոց Եկեղեցին իր հավասարի պարզությամբ, հնավանդ դավանությամբ և կանոնադրության պահպանությամբ միշտ գրավել է առաջնակարգ տեղ: «Քրիստոսեան եկեղեցեաց ամեն ճիւղերէն աւելի Նայասարանայց Ս. Եկեղեցին անդիստեղծ և անաղարք կը պահէ նախկին դարուց հաւաքը, նախկին դարուց դասնութիւնը, նախկին դարուց

5 Տե՛ս անդ, Է, Թ, Ժ գլուխները:

հիմնական կանոնները»⁶։ Չնայած «հզորագոյն և բազմագոյն» քրիստոնեական եկեղեցիների գոյությանը, դարերի ընթացքում վերջիններս նոր կերպարանք վրձին հնին և այնպիսի փոփոխություններ կատարեցին իրենց կանոնադրության մեջ, որ լուսաբանելու փոխարեն ամեն ինչ եղծեցին և «աստուածաշունչ պարզամտները խեղաթիւրեցին»։ Իսկ մեր հնավանդ եկեղեցին «երկարատեւ դժուարին ժամանակների» և «ղժալի պարագաների» պայմաններում անգամ «... իբրեւ գփինիկ հրաշալի, որ իւր իսկ աճիւնէն կեանս կստանայ»⁷, - անա Օրմանյանի եզրակացությունը։ Դարերի ընթացքում հառնող և վերածնվող փյունիկի հետ է համեմատվել ոչ միայն մեր եկեղեցին, այլև մեր երկիրը և մեր ժողովուրդը։ Մաղաքիա Օրմանյանի «Աթոռ Նայաստանեայց» աշխատությունը մեծ արձագանք առաջացրեց ոչ միայն Արեւելյան, այլև Արեւմտյան Նայաստանում⁸։

Մի ամբողջ փարի Էջմիածնի Գեորգյան ձեռնարանում աստվածաբանություն և հոգեւոր այլ առարկաներ դասավանդող Օրմանյանն արժանացավ ցարական կառավարության քաղաքական անվտանգությանը և չնայած Մակար Կաթողիկոսի ջերմ պաշտպանությանն ու համառ պնդումներին, հեռացվեց Էջմիածնից, ընդհանրապես Արեւելյան Նայաստանից՝ օտարաւսկայրակ (թուրքաւսկայրակ) լինելու պարբերակով։ Մակայն, Արեւմտյան Նայաստանում նա չկարողացավ վերստին ստանձնել իր նախկին պաշտոնը՝ Կարինի հոգեւոր առաջնորդությունը, որովհետեւ «Պաշտպան Նայրենյաց» կազմակերպության հայրնաբերումը թուրքական կառավարության կողմից, նրան դարձրել էր քաղաքականապես անբարեկամ նաեւ թուրք պետական ապարարի աչքում։ Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի հայոց պարբերաբն էր Խորեն Աշրգյանը, որը 1888 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում գումարեց եպիսկոպոսների հավաք Նայ Եկեղեցու բարեկարգության հարցերը քննարկելու նպատակով։ Տարբեր առաջարկությունների հետ հնչեց նաեւ Մ. Օրմանյանի կարեւոր առաջարկությունը՝ եկեղեցու բարեկարգությանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ անհրաժեշտ է պարբերաբն գարգացած և կրթված հոգեւորականություն։ Միաձայն ընդունված առաջարկն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր Դպրեվանք բացել։ Ամենահարմար վայրը համարվեց Կ. Պոլսի մերձակա Արմաշի վանքը, որի վանահայրը նորընտիր պարբերաբն էր։ Երեք հարյուր փարի գոյություն ունեցող վանքը (ԺԷ. դարից) միշտ եղել էր կրթական օջախ։ Վանահայրության փոխանորդ դարձած Մաղաքիա եպս. Օրմանյանը հայ մեծահարուստ Աբիկ Ունճյանի օժանդակությամբ 1889 թ. սեպտեմբերին Արմաշում Դպրեվանք բացեց՝ աշխատանքի երկրորդ փարում իրեն աջակից ունենալով երիտասարդ վարդապետ Եղիշ Դուրյանին։ Տեղում բացվեց եկեղեցական բարձրագույն ուսումնարան, որտեղ ուսուցման առաջին երեք փարին հավասարեցված էր լրիվ միջնակարգ դպրոցի ծրագրին. այն ավարտողները կարող էին ուսուցչություն անել⁹։ Նախորդ երեք փարին կրթական բարձրագույն կրթություն էր փալու սաներին։

6 Անդ, էջ 90։

7 Անդ, էջ 91։

8 ՏՏ ԱՄ ֆ. 56-ի, ցուցակ 7-ում գրնվում է թիվ 868 մեծ գործը, որը ցույց է տալիս թե ինչ արձագանքներ է ունեցել այդ աշխատությունը և ինչպես փարերը վայրերից նամակներ են ստացվում այդ աշխատությունն իրենց առաքելու խնդրանքով։

9 Տե՛ս «Արմաշու Դպրեվանքի 25 ամնայ յօրեղեանին արթիւ, 1889-1914», Կ. Պոլիս, 1914։

Արքեպիսկոպոս Բարձր Էր հայագիտական առարկաների դասավանդումը: Դպրեվանքն արդարացրեց իր վրա դրած հույսերը: Մի քանի տարի անց՝ 1895 թ. վարդապետական թեզ ներկայացրին 7 սան, 1896-ին՝ հինգը, իսկ մի տարի անց՝ եւս մեկը: Կուսակցուն հոգևորական դարձած այդ 13 հոգին կարողացան աճեցնել նոր սերունդ, որը հասավ նվիրապետական բարձր պաշտոնների¹⁰:

Արդուիամիդյան կոտորածների, ազապագրական շարժման ալիքի բարձրացման, ինքնապաշտպանական մարտերի ուժգնացման եւ հայ ազգային կուսակցությունների պատասխան ելույթների պայմաններում Բարձր Էրի ունեցած պարբերաբաշխական ընկերությունների ժամանակ Գաբրիել Նորապետունյանի, Տիգրան Յուսուֆյանի սատարումով պարբերաբաշխական Մաղաքիա Օրմանյանը, որի 1880-ական թթ. ծավալած ազգասիրական գործունեությանը Բարձր Էր արյունախում սուլթանը:

Երկար ու ձիգ պարբերաբաշխական գործունեության շրջանում (1896-1908 թթ.) Օրմանյանը կարողացավ վարել հավասարակշռված քաղաքականություն. այդ ընթացքում Բարձր Էրի չունեցան զանգվածային կոտորածներ, պարենի առիթներով ներկայացրած իր հրաժարականներով նա զսպում էր սուլթանի ու պարսիկ իշխանության ճնշումները, մյուս կողմից՝ չափավորում էր ազգային կուսակցությունների անհիմն քայլերը, արժանապատիվ նրանց բացասական վերաբերմունքին, հաճախ էլ՝ կազմակերպված փոքր ժողովներով: Սակայն այդ բոլորը չէին ազդում պարսկալիքի եւ պարսկական Օրմանյանի գիտական գնահատականների վրա, որն իր աշխատություններում ժխտելով բազմաթիվ պարսկական գնահատականներին եւ ժամանակակիցների գնահատականները՝ թե ազապագրական շարժումները, ժողովրդական հուզումները եւ ազգային կուսակցությունների գործողությունները պարսկապետական դարձան արդուիամիդյան կոտորածներին, նա անվարան եւ բացահայտ հայտարարում է, որ սխալ է ընկալվում պարսկահայերու անբային կապը, ընդհակառակը, ազգային ճնշումները, հալածանքները, զանգվածային կոտորածները պարսկապետական ազապագրական շարժման ալիքի բարձրացման:

Պարբերաբաշխական 12 տարիները գիտական Օրմանյանից խլեցին մեծ ժամանակ եւ ավարտվեցին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումով, երբ Ազգային ժողովի անդամները եւ կուսակցությունների ներկայացուցիչները նրան ստիպեցին հրաժարական տալ՝ մեղադրանք ներկայացնելով իբրեւ դարի ենթակա ամբաստանյալ¹¹: Չորս տարի շարունակ (1908 թ. հուլիսից մինչև 1913 թ. սկիզբը) տեղի ունեցած դատական քաջբռնկների ընթացքում Օրմանյանը զբաղվում էր իրեն ամենից հաճելի եւ հարազատ գիտական գործունեությամբ: Հասարակական կյանքից լիովին մեկուսացված գործիչը ոչ թե ճիզվել էր գործադրում արդարանալու համար, այլ զբաղվում էր գիտությամբ, հոգևոր եւ պարսկական արժեքների գնահատությամբ: Այդ տարիները գիտական պարսկականի եւ Հայ Եկեղեցու տարեգիր Օրմանյանի գործունեության ամենափայլուն շրջանն էր: 1909 թ.

10 25 տարեկան ընթացքում Դպրեվանքի 221 շրջանավարտից 39-ը միայն ընդունեցին հոգևոր կոչում, բայց այդ կոչում ընդունածները եղան Արեւմտյան Հայաստանի տարածքի օրինակելի կուսակցուն հոգևորականները («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. VI, Երևան, 1981, էջ 774):

11 Մեր խնդրից դուրս է քննարկել Օրմանյանի պարբերաբաշխական գործունեությունը:

հունվարին նա ավարտեց «Նամապատումը»՝ չորս ավերարանների մեկնությունը, դրանց համեմատությունը, արտակարգ բացատրություններով: Այն լույս տեսավ 1909 թ. փետրվարին: Ժողովրդի մեջ լայն ընդունելություն գտնելու շնորհիվ 1911 թ. այն վերահրատարակվեց: Աշխատության նախաբանում հեղինակն ընդգծում է իր նպատակը. նշելով որ Ավերարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվողները «բազմազան ուղղություններ եւ նպատակներ ունեցած են»¹², ռմանք ցանկացել են պայքարել Ավերարանի դեմ, գրնել թերությունները, մյուսները՝ «ջարագովական դեր են ստանձնել», Օրմանյանը բացահայտում եւ ընդգծում է իր նպատակը: Քանի որ չորս Ավերարաններից ամեն մեկը հաճախ իրարից անկախ գործողություններ է պարզաբանում, կարիք է զգացվում իրար հետ համեմատելով լուսաբանել փոքրերությունները եւ գոհացնել ընթերցողին: «Նամապատումի» մեջ եւս ընդգծվում է Օրմանյանի ոչ միայն աստվածաբանական, այլեւ պարմական գիտելիքների բարձր մակարդակը: Ամեն մի դեպքը, Քրիստոսի կյանքի ամեն մի իրադարձությունը հեղինակը փալիս է չորս Ավերարանների մեկնությամբ, ապա հավելում իր կարծիքը, նշում ամեն մի Ավերարանի դրական հատկանիշներն ու իր կարծիքով դարերի ընթացքում նրանց մեջ հայտնված հավելումներն ու թերությունները: Կարարելով ծանրակշիռ աստվածաբանական աշխատանք, գիտնական-աստվածաբան հոգևորականը հմտությամբ արժեւորում է իր կարարած աշխատանքը. «Ջանք դրում եւ բոլոր կարեւոր տեղեկությունները ամփոփել, որով ընթերցողը պիտի գրնէ ոչ միայն պարմական, վարդապետական, դասական եւ բարոյական տեսություններ, այլեւ ժամանակագրական, տեղագրական, հնախօսական, զրգացրական եւ լեզուաբանական տեղեկություններ, նախնական եւ գլխաւոր փափագը եղած է Աւերարանները ժողովրդականացնել, այսինքն՝ Աւերարանները հաւատացեալ ժողովուրդին ձեռնհասութեան եւ կարողութեան յարմարացնել»¹³: Նա իր կարեւոր նպատակներից մեկն է համարում Նայոց Եկեղեցին երոպական հասարակությանը ծանոթացնելը, որպէսզի նրանց մեջ վերանա Նայ Եկեղեցու մասին տարածված թյուր կարծիքը: Ամբաստանյալ, հասարակությունից մեկուսացված Օրմանյանը ձեռնամուխ եղավ «Նայոց Եկեղեցին եւ իր պարմութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը եւ ներկայ կացութիւնը» աշխատության շարադրմանը: Քանի որ հեղինակը գերազանց փորձապետ էր ֆրանսերենին, աշխատությունն առաջին անգամ լույս տեսավ 1910 թ. հենց ֆրանսերեն, գիտնական Բերպրան Բարեյի առաջաբանով: Գրքի հրատարակությունն ստանձնեց Փարիզի հրատարակիչներից Էրնեստ Լերուն, հայերենագետ ուսուցչապետ Ֆրեդերիկ Մակլերի միջնորդությամբ: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ֆրանսիացի գիտնականի առաջաբանը, որտեղ նա սկզբում համառոտ գնահատում է աշխատությունն իբրեւ արեւելյան քրիստոնեության վարդապետությունը, նվիրապետությունը, դավանանքը ներկայացնող գործ: Բ. Բարեյն ընդգծում է. «Նեղիւնակը ձեւին եւ ոճին գեղեցկութեան հետեւող մը չէ եւ իւր գիրքը միմիայն սկզբունքներու եւ եղելութիւններու արձագանքն է»¹⁴: Բարձր

12 Մ. Օրմանեան, Նամապատում, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 9:

13 Անդ, էջ 2:

14 Մ. Օրմանեան, Նայոց Եկեղեցին..., Կ. Պոլիս, երրորդ հրատ., 1913, էջ 14:

գնահատելով աշխատության հեղինակի սկզբունքայնությունը՝ ֆրանսիացի աստվածաբան-գիտնականը իր զարմանքն է արտահայտում նրա անկախության և ազատամտության նկատմամբ, բնոգծելով, որ երոպացի ընթերցողները սովոր չեն այդպիսի ազատամտությամբ գրող «եկեղեցականներու հանդիպիլ»։ Բերպրան Բարեյրը այդ ազատամտությունը վերագրում է ոչ միայն հայ հեղինակին, այլև Նայ Եկեղեցուն և նրա «Ժողովրդական կազմակերպության»։ Իր և ֆրանսիացի ընթերցողի համար նա բացահայտում է, որ Նայոց Եկեղեցին և ազգն այնքան սերտ են, որ կազմում են միեւնույն «հասարարությունը»։ Նայ ազգի և Եկեղեցու մեջ հեղինակության պայթյալ չկա։ Եկեղեցու վարչությունը գտնվում է աշխարհականների ձեռքին։ Նոգետը պաշտոնյաների ընտրությանը մասնակցում է նաև աշխարհական քաղաքը։ Եկեղեցականները («հայ կղերք») և աշխարհականները այնքան միասնական են, «իրար խառնուած և իրարու մեջ թափանցած»¹⁵, որ Նայոց Եկեղեցին կոչվում է Ազգային Եկեղեցի։ Ուսումնասիրելով քրիստոնեությունը պեղական կրոն հռչակելու ժամանակից հայ ժողովրդի և Եկեղեցու պատմությունը՝ ֆրանսիացի գիտնականը իրավացիորեն նշում է, որ դարերի ընթացքում պեղականությունը կորցրած հայության համար Եկեղեցին «փրկութեան քապան» է եղել, պահել է հայության ազգային ինքնությունը, ավանդությունները, լեզուն ու գրականությունը։ Ֆրանսիացի աստվածաբանը լիովին համաձայնում է հայ հեղինակի հետ, որ նախնական եկեղեցիները կազմավորվել են ըստ ազգության, այն պահանջով, որ ամեն մի ազգ Ավետարանը քարոզի իր լեզվով։ Չնայած պեղականության բացակայությանը, աշխարհի քաղաքները ծայրերում սփռված հայերը պահպանել են իրենց լեզուն և ինքնությունը Նայ Եկեղեցու շնորհիվ։ Ուշագրավ է ֆրանսիացի աստվածաբանի եզրահանգումը. «Ես շատ յարակ քաղաքութիւն գոյացուցած եմ, որ Նայը, եթէ հաւարալէ ալ դադրի, հաւարացեալ մը քլլալէ չդադրի»¹⁶, որովհետև ազգության զգացումներու շենքը հիմնված է Նայ Եկեղեցու վրա։ Ֆրանսիացի հեղինակը հետաքրքիր դիտողություններ է կատարում մահմեդական քրիստոնեության քակ գտնվող հայության և նրա խաղացած դերի վերաբերյալ։ Ըստ Բարեյրի, հայերի միջնորդության շնորհիվ են արևմտյան գաղափարները մուտք գործել օսմանյան պեղություն, և եթե թուրքական վարչական ապարարը գերել լիներ անկարգություններից, «Արեւելք շատ ատելի մեծ օգուտներ քաղած կըլար Նայերու վաճառականական հանճարէն և ճարարութեամբական կարողութենէն»¹⁷։ Ֆրանսիացի աստվածաբանը բարձր է գնահատում Արեւմտահայ Ազգային Սահմանադրությունը, նրա շնորհիվ ստեղծված կրոնական և քաղաքական ժողովների գործունեությունը։ Նշելով, որ Նայոց Ազգային Սահմանադրությունը կարգավորում է հայության ներքին գործերը, նա միեւնույն ժամանակ բնոգծում է, որ այն «նշանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ»¹⁸։ Նա բացահայտում է Ազգային Սահմանադրության եղափոխիչ դերը արեւմտահայ կյանքում, առանձնապէս կարեւո-

15 Անդ, էջ 15:

16 Անդ, էջ 18:

17 Անդ, էջ 19:

18 Անդ, էջ 20:

րում Սահմանադրությամբ ընդունված կրթության օրենքը. «Ազգը կուզէ, որ երկու սեռէ մանուկները, ինչ-որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամենքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, եւ գոնէ անհրաժեշտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան»¹⁹: Գիտնականը բարձր գնահատելով Նայոց սահմանադրության մեջ տեղ գտած կրթության իրավունքը, նկատում է, որ այդ օրենքն ընդունելուց քսան տարի անց միայն հանրապետական Ֆրանսիան («Գաղղիան») նախնական կրթության օրենքն ընդունեց եւ հավելում է, որ պետական ծանր փոքրեր վճարող արեւմտահայությունը այդ օրենքով եւ բազմաթիվ «բարեպաշտական եւ բարեգործական» հաստատություններով, ծանր գոհողությունների գնով հոգում էր բոլոր ծախսերը: Սակայն Աբդուլ Նամիդը չհանդուրժեց «այդ փարօքինակ երեւոյթը, որով ազապամիր վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր բռնապետական կառավարութեան հովանոյն ներքեւ, եւ լաւ աչքով չտեսաւ, որ Նայո թելեպ ստրկացած եւ ընկրծուած իբրեւ Օսմանեան հպարակ, ազապաբար ապրի իբրեւ իւր եկեղեցոյն անդամ»²⁰: Դրա հետեւանքով սկսվեցին ազգային հալածանքներն ու ճնշումները հայության նկատմամբ: Տեղյակ լինելով պատմական իրադարձություններին՝ Ֆրանսիացի հեղինակը նշում է, որ ԺԹ. դարավերջին եւ հաջորդ դարի սկզբին «հայերը կասկածելի դարձան թէ Թուրքիայ եւ թէ Ռուսիայ մէջ հաւասարապէս»²¹: Այդ պարճառով ամբողջ արեւմտահայությունը ցնծությամբ ընդունեց եւ ողջունեց երիտթուրքական «յեղափոխութիւնը» (հեղաշրջումը), հավատարմով նրանց կարգախոսներին: Բայց նոր կառավարությունն առաջ անցավ հնից եւ որոշեց, որ ժամանակը եկել է ջնջելու «կրօնական հասարակութեանց առանձնաշնորհումները»: Բարեյլը դրա մեջ տեսնում էր առավել եւս մահմեդականների առանձնաշնորհումների խնդիրը եւ շեշտում, որ տարբեր ազգությունները միայն այդ միջոցներով կարող են իրար մեջ համերաշխություն հաստատել եւ «ամենուն հասարակ եղող հայրենիքը մեծութեան եւ բարօրութեան հասցնել»²²:

«Նայոց Եկեղեցին» աշխարհայան հայերեն առաջին հրատարակության առաջաբանում Մ. Օրմանյանը հայ ընթերցողներին ծանոթանում է նաեւ Ֆրանսիացի այլ գիտնականների՝ այդ աշխարհայանը տված ծանրակշիռ գնահատականներին: Նրանցից Ֆրենսիս Շապոնիերը այն գնահատում է իբրեւ «Նայ Եկեղեցոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշտ եւ գրեթե կարարեալ ամփոփումը», որը հայերի մօտ լրացնում է «աստուածաբանական գրականութեան դարարկը»²³: Էդվին Պիրսը այդ աշխարհայանը համարեց Արեւելյան քրիստոնեւոյան մասին լրացնող այն պակասը, որը գոյություն ուներ Արեւմտյան եկեղեցիների պատմությունն ուսումնասիրողների մեջ: Աշխարհայանը բարձր գնահատեց Ա. դը Սյրեֆանտն, ընդգծելով հայության (ազգի) եւ եկեղեցու սերտ միասնությունը եւ այն «գաղափարներու ազապամութիւնը, որ Նայոց Եկեղեցոյն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է»: Մի այլ գիտնական՝ Ալբերտ Նաուրի-նը փաստերով ապացուցեց Նայոց Եկեղեցու անցած երկարատեւ դժվարին ճանապարհ-

19 Անդ, էջ 21:

20 Անդ, էջ 21:

21 Անդ:

22 Անդ, էջ 22:

23 Անդ, էջ 10:

հը, երբ չի կորցրել իր սերւր շփումը ժողովրդի հետ և «ողջամիտ մնացած է»։ Մի այլ աստվածաբան՝ Վիկտոր Շապուրն իր համար հայրնագործություն համարեց, որ Նայոց Եկեղեցին «Էապես ժողովրդական կազմութիւն ունի և աշխարհական փարքին հետ կապակցեալ կը մնայ» այն աստիճանի, որ իր մարակարարությունը հանձնել է նրա ձեռքը։ Ֆրանսիացի բոլոր գիտնականներն անվերապահորեն ընդունում են, որ Նայ Եկեղեցու պարամության ուսումնասիրությունը օգտակար դաս կարող է լինել արևմտյան եկեղեցիների համար, «որոն նուիրապետութիւնը աշխարհական փարքէն կը մեկուսանայ, երբոր զայն չի կրնար կառավարել»²⁴ (Անջելո Գուբերնարիս)։ Մի այլ աստվածաբան՝ Նայսիս Լուստինը բարձր է գնահատում Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, որն իրենց ծանոթացրել է արարակարգ հին «սկզբնաբխ» եկեղեցու հետ, այն եկեղեցու, որը գերծ է մնացել այլ եկեղեցիների ազդեցությունից, չի ճանաչել ոչ մեկի գերիշխանությունը, հավատարիմ է մնացել «Արեւելյան նախնական քրիստոնեութեան ժառանգութեանը», քանի որ այն ձեռավորվել է առաքյալների կողմից²⁵։ Մ. Օրմանյանին բավականին ուրախացրեց և գոհացրեց ֆրանսիացի աստվածաբան գիտնականների այդ արժեւորումը։ Աշխատության ֆրանսերեն հրատարակությանը ծանոթացան և իրենց գոհունակությունը հայրնեցին նաև մամուլի հայ օրգանները («Մշակը» և «Բիւզանդիոնը»)։ Առաջինը հայտարարեց, որ լավ կլինի այդ աշխատության հայերեն փարքերակը հրատարակվի և հոգեւոր դպրոցներում ծառայի իբրև լավագոյն դասագիրք Նայոց Եկեղեցու մասին։ «Բիւզանդիոնը» ընդգծեց, թե այդ գիրքը պետք է գրուվի բոլոր հայերի մարենադարաններում, որովհետև վերաբերում է «Արեւելքի ամենէն ազարական եկեղեցիին», որը գրված է «Արեւմուրքի ամենէն անկաշկանդ մարքի փրքիստոնեայ մարենագրի ոճովն ու ներշնչումովը»²⁶։

Նայկական շրջանակների այս բարձր գնահատականները Մ. Օրմանյանին կողմնորոշեցին աշխատության հայերեն հրատարակությունն իրականացնելու գործը, չնայած սկզբում նա մերժել էր այդ առաջարկը, գրնելով, որ այն ոչ թե լինելու է ֆրանսերենից հայերեն հասարակ թարգմանություն, այլ գիտական աշխատության նոր շարադրանք։ Բազմաթիվ հորդորների հետևանքով աստվածաբան գիտնականը ձեռնամուխ եղավ հայերեն շարադրման, հայերեն հրատարակության նախաբանում հրապարակայնորեն հայտարարելով, որ Նայոց Ազգային Եկեղեցու նկարմամբ րածած «անկեղծ սերն է» իրեն առաջնորդել այդ աշխատությունը գրելու, որպեսզի «Նայաստանեայց Սուրբ և Առաքելական Ուղղափառ Եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրեններուն, և յարգելի օրարներուն»։ Մեծ էր աշխատության ընդունելությունը աշխարհի համայն հայության շրջաններում, այդ պարճառով այն ունեցավ երեք հրատարակություն, առաջին անգամ լույս տեսավ 1911 թ., եկրորդ անգամ՝ 1912-ին և երրորդ անգամ՝ 1913 թ.։ Երեք հրատարակությունների նախաբանը գրել է Օրմանյանը։ Գրքի րպագրական ծախքերի հոգսը իր վրա վերցրեց «Զմիւռնիայի առուրական հրատարակի գլխաորներից Կարապետ

24 Անդ։

25 Տե՛ս անդ, էջ 11։

26 Անդ։

Էֆենդիի Արապեանը»։ Մանրամասն շարադրանքով աչքի է ընկնում մանավանդ առաջին հրապարակության նախաբանը, որպեղ հեղինակը բացատրում է այն բոլոր հանգամանքները, որոնք սպիպեցին իրեն ձեռնամուխ լինել այդ աշխատությունը ֆրանսերեն շարադրելու և հրապարակելու գործին, մեկ առ մեկ քննարկում է ֆրանսիացի գիտնականների պետակերներն ու կարծիքներն այդ աշխատության մասին, նախաբանին կցում է նաև Բերպրան Բարեյլի՝ ֆրանսիական հրապարակության առաջաբանը, հայտնում է հայ ընթերցողներին, որ գիրքը թարգմանված է ռուսերեն և անգլերեն։ Ըստ երևույթին, ռուսերեն հրապարակությունը չի ընկել հեղինակի ձեռքը, այդ պատճառով, հայերեն առաջին հրապարակության նախաբանին նա կցում է ոչ միայն Բերպրան Բարեյլի, այլև անգլերեն թարգմանության առաջաբանը Մանչեսթրի եպիսկոպոս Ուելլսոնի հեղինակությամբ։ Վերջինս հայտնում է, որ գիրքը անգլերեն է թարգմանել Գ. Գրիգորյանը։ Սկզբում նախաբանված էր, որ անգլերեն առաջաբանը պետք է գրեր Սոլսբերիի «մեծահմուտ եպիսկոպոս Տեդ. Ուորստուորթը», սակայն նրա անսպասելի մահը խախտեց պլանները, և ինքը հանձն առավ այդ պատվավոր գործի կատարումը։ Անգլիացի ընթերցողների համար բացահայտելով Նայ Եկեղեցու առաքելական ծագումը՝ անգլիացի հեղինակը նշում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից սկսած Նայոց Եկեղեցին «անկախ ընթացքի մը հետևեցաւ», դիմագրավելով մյուս քրիստոնյա եկեղեցիներին (Կեսարիո, Անտիոքի և Կոստանդնուպոլս) փրկապետական հակամունքին։ Անգլիացի հոգևորականը բարձր է գնահատում այն հանգամանքը, որ Նայ Եկեղեցին միշտ կողմնակից է եղել Քույր եկեղեցիների միասնությանը, ճիշտ ընդունելով այդ բառի իմաստը։ Նայոց Եկեղեցին «փափաքեցաւ, որ միութիւնն հաստատուի եկեղեցիներու միջև հոգևոր հաղորդակցութեան հիման վրայ, իրենց ուրոյն դիրքերը փոխադարձաբար յարգելով...»²⁷։ Մանչեսթրի եպիսկոպոսը գրում է, որ Նայոց Եկեղեցին երբեք աղանդավոր չի եղել, մերժել է «ուրիշական հերերիկոսութիւնը», ինչի մեջ մեղադրվել է, ընդգծում է, որ Նայ Եկեղեցուն հատուկ է «անթերի ներողամտութիւնը և լայնամտութիւնը» այլ դավանանքների հանդեպ, և դա նրան հատուկ է եղել «ամէն դարերու մէջ»։ Անգլիացի եպիսկոպոսը բարձր է գնահատում Նայոց Եկեղեցու անցած պարմական ուղին, ճիշտ է համարում, որ նա ընդունում է միայն երեք Տիեզերական ժողովների որոշումները, արժևորում է հայ աշխարհական դասի «գորատոր ազդեցութիւնը Նայոց Եկեղեցու վարչութեան մէջ»։ Քննարկելով Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, Ուելլսոն եպիսկոպոսն ընդգծում է անգլիացի ընթերցողների համակրությունը Նայոց Եկեղեցու նկատմամբ և հավելում, որ այդ աշխատությունը կօգնի անգլիացի հավաքացյալներին վստահությամբ լցվելու Անգլիական եկեղեցու նկատմամբ։ Մանրամասն բացահայտելով աշխատության արժանիքները՝ առաջաբանի անգլիացի հեղինակը հատուկ արժանիք է համարում, որ աշխատության հեղինակը Նայոց Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներից է, Կոստանդնուպոլսի նախկին պարքիարքը, լիովին ձեռնհաս մի անձնավորություն, որն ի վիճակի է բարձր մակարդակով վերլուծել ոչ միայն Նայոց Եկեղեցու, այլ աշխարհի բոլոր քրիստոնյա եկե-

27 Անդ, էջ 24:

ղեցիների պարմությունը: Օտարագգի այդ փառքեր գիտնականների փեսակերները եւ աշխատության վերաբերյալ արված բոլոր դիտողությունները Օրմանյանը փեղադրում է հայերեն առաջին հրապարակության նախաբանում, նաեւ կից փալիս Բարեյի եւ Ուել-փոնի առաջաբանները:

Նայ հասարակության կողմից եւս գիրքը ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ եւ բարձր գնահատականներով: Այդ աշխատությունը միայն դրական գնահատականներով չընդունվեց, եղան նաեւ քննադատողներ: Դրանք հռոմեադավան հայերն էին («ազգայինները» - Մ. Օ.-ի արտահայտությունն է): Օրմանյանը բնական է համարում այդ հանգամանքը եւ նշում, որ իր փեսությունները նրանց նպաստավոր չէին: Իր նպատակը չհամարելով քննադատական դիտողություններին պարասխանելը՝ նա հաղորդում է ընթերցողներին, որ ձեռնարկել է Նայ Ազգային Եկեղեցու մասին նոր աշխատություն շարադրել, ուր փեղ կգրեն հարկ եղած բացատրությունները²⁸: Դրանից հետո հեղինակը ձեռնամուխ է լինում աշխատության բուն էության բացահայտմանը: Նորավոր չէ մանրամասն վերլուծել այդ աշխատության բոլոր բաժինները կամ գլուխները: 45 գլխից բաղկացած աշխատության սոսկ վերնագրերի թվարկումը ցույց է փալիս հեղինակի կարարած մեծ աշխատանքը հարազատ ժողովրդին Նայ Եկեղեցու էությունը բացատրելու եւ բացահայտելու մեջ: Փաստելով, որ Նայոց Եկեղեցին «հայ ազգութեան հեր նույնացած է», այդ պարճառով էլ «նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային կեանքին մէջ», 270 էջանոց համառոր աշխատության հենց առաջին գլխում («Ինչ է մեր նպատակը») ընթերցողին պարզ եւ հասկանալի լեզվով հեղինակը մարնանշում է աշխատություն գրելու հանգամանքները, ապա անցնում է բուն նյութին՝ Նայ Եկեղեցու ծագման պարմությանը, ցանկանալով «անթափանցելի վարագոյրի մը ներքոյ ծածկուած» իրադարձությունների հերագոյրությամբ լուսաբանել առաջին առաքյալների գործունեությունը, Նայոց Եկեղեցու «սկզբնական հիմնադիրները» ճանաչելով Ս. Թադեոս եւ Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալներին, նրանց անվանելով «Առաջին Լուսաւորիչք Նայասրանեայց»²⁹, որոնց գերեզմանները իբրեւ նվիրական սրբավայրեր պահպանվում են Արարգի (Մակու) եւ Աղբակի (Պաշքալե) վանքերի մէջ: Անցնելով Նայ Եկեղեցու նախնական ժամանակի վերլուծությանը, պարմական փաստաթղթերի համեմատությամբ Օրմանյանը հավաստում է, որ Թադեոս եւ Բարդուղիմեոս առաքյալների միջոցով քրիստոնեությունը Նայասրանում փարածվելու ժամանակից ի վեր, մինչեւ 301 թ. պերական կրոն հաստատելու ժամանակը, այն «շարունակական եւ փետողական գոյութիւն ունեցաւ Նայասրանի մէջ», չնայած պերական հալածանքներին, ճնշումներին: Իբրեւ դրանց ապացոյց հեղինակը նշում է Նայոց Եկեղեցու Տոնացոյցի եւ Յայսմավորքի մեջ հիշարակված մարտիրոսների եւ նահապարկների անուններ, ապա վկայակոչում է նաեւ օտար մարննագիրների (լարքին մարտիրոսագիրներ, Տերփուղիանոս եւ ուրիշներ)³⁰:

28 Ըստ երեւոյթին խոսքը վերաբերում էր եռահարոր «Ազգապարմին», որը հեղինակն սկսել է շարադրել դեռեւս ամբաստանյալի վիճակում, 1910 թ. վերջերից, որի I հարորը լույս փետաւ 1912-ին:

29 Մ. Օրմանեան, Նայոց եկեղեցին..., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 29-30:

30 Տե՛ս անդ, էջ 39:

Շարունակության մեջ Օրմանյանն անդրադառնում է Նայասարանի ամբողջական դարձի գործընթացին, նվիրապետության հաստատությանը: Նապուկ պարզաբանվում է «Ս. Գրիգորի Նայոց Եկեղեցույ գլուխ ըլլալու» հանգամանքը, նրա ձեռնադրությունը Կեսարիայում, որն առիթ է լինել զանազան վիճաբանությունների: Նույների կարծիքով Նայոց աթոռն սկզբում Կեսարիային է ենթարկվել, ապա «հերձուածի հետևանք» Ե. դարում բաժանվել է նրանից: Լաւրիներն էլ նշում են այդ հանգամանքը, որ Կեսարիային ենթակա Նայոց աթոռը «Մեղրեսարոս Ա. պապի» առանձնաշնորհումով, «ինքնագլուխ» է հռչակվել: Օրմանյանն ապացուցում է, որ Նայոց աթոռը առաքելական հաստատություն է, այն «ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վերանորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով»³¹: Իրար են հաջորդում Դ-Ե. դարերի Նայ Եկեղեցու պատմության, հայ դպրության սկզբնավորության, պատմության արժանահիշարակ դրվագների քննարկումները: Նապուկ ուշադրություն է դարձված նեստորականության, եւրիքեականության դեմ մղած պայքարին, վերլուծվում են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, բացահայտում՝ հայերի՝ այդ ժողովին չմասնակցելու պատճառները, ներկայացնում Դվինի I (506 թ.) եւ II (554 թ.) ժողովների նշանակությունը Նայ Եկեղեցու անկախության պահպանման համար: Թվում է՝ հեղինակը թռիչքներով է քննարկում Նայ Եկեղեցու պատմության Կարբեր իրադարձությունները, սակայն ուշադիր ուսումնասիրողը կհասկանա, որ հեղինակի հապուկ քննության առարկա են դառնում առանձնապես կարեւոր նշանակություն ունեցող դրվագները՝ կաթողիկոսության Կրեդոլոգիայի վերաբերյալ, Կիլիկիա հայ իշխանապետությունը եւ ի վերջո կաթողիկոսության վերադարձը: Իրադարձությունների այդ մեծ շղթայի քննարկման հանգուցակերպ դարձյալ Նայ Եկեղեցու անկախության հիմնահարցն է. Նուսական, Ասորական, Լաւրիական եկեղեցիները ամեն մի պարմական դեպք օգտագործում էին Նայ Եկեղեցու վրա Կրեդոլոգիայի դիրք ունենալու, նույնիսկ «իբրեւ մեջ ձուլելու համար»: Նայոց Եկեղեցին, որ դեմ չէր միաբանության եւ բարեկամության գաղափարին, դա այլ կերպ էր հասկանում. «...Նայոց Եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշտ եւ սեղծ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւն ըսելով ուզեց ունենալ եկեղեցիներու միջեւ հոգեւորական հաղորդակցութիւն: ...Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը Կրեդոլոգիայի վրայի վրայի վերադարձի վերածուի»³²: Այդ մեջբերումը բացառում է հայ հոգեւորականների եւ Եկեղեցու դիրքերի կայունությունը, սակայն այդ դիրքերը միշտ չէին անասան: Նայոց Եկեղեցին եւս անցավ քաղաքացիական եւ փոքր պանջալից ուղի. բավական է հիշել արաբքին ճնշումները (Ֆրացիսկյան եւ դոմինիկյան միաբանությունների Կիլիկիայում ծավալած գործունեությունը, ունիթորական շարժման հետևանքները) եւ ներքին պառակտումները (Սսո, Աղթամարի կաթողիկոսությունների, Կոստանդնուպոլսո եւ Երուսաղեմի պապրիարքությունների ստեղծումը եւ թուրքական սուլթանների գործելակերպը այն Էջմիածնից անջատելու ուղղությամբ), որպեսզի պարկերացնենք, թե ինչ դժվարություններ էին հաղթահարում Էջմիածնի հոգեւոր հայրերը «Ամենայն Նայոց» միասնությունը պահպանելու համար: Գիւրնական աստվածաբան

31 Անդ, էջ 40:

32 Անդ, էջ 84:

առանձնակի ուշադրություն է դարձնում մշակույթի զարգացման ասպարեզում հայ հոգևոր հայրերի կապարած քայլերին, սրբապետության գյուրին, նրա նշանակությանը: Առանձին վերլուծության են ենթարկվում ԺԷ-ԺԹ. դարերի Նայ Եկեղեցու նշանավոր իրադարձությունները՝ 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից հաստատված Նայ Եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Положение»-ն, 1860 թ. Կ. Պոլսում հայության «Ազգային Սահմանադրությունը», որը սուրբանք հաստատեց 1863 թ., և նշվում է, որ չնայած հայությունը գրավում էր 3 օր ար պետությունների՝ ռուս, պարսիկ, թուրք փրապետությունների ներքո, սակայն պահպանվում էր ազգային միասնությունը, որը Նայ Եկեղեցու գործունեության արդյունքն էր. «...Քաղաքակրթության և յառաջադիմության և ազգայության այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ հայության, այսինքն՝ Ռուսիայում և Թուրքիայում և Պարսկաստանի Նայեում վրայ կր փոխում, արդյունք է մեծա մասամբ իր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնառած գործունեության և ազդեցության»³³: (Այդ փեսությանը կարելի է համաձայնել որոշ վերապահումով. ԺԹ. դարի մանավանդ երկրորդ կեսից ազգային կյանքի շարժիչ և առաջնիչ ուժ է դառնում նաև հայ մշակութայինությունը): Նայ Եկեղեցու պատմության ընթացքը մեկնաբանելով մոտավորապես մինչև իր ապրած շրջանը՝ պատմական իրադարձություններից հետո Օրմանյանն անցնում է փեսական հարցերի, այսինքն՝ վարդապետության և դավանանքի հարցերի քննարկմանը: Այդ բաժնում փայլուն ձևով դրսևորվում է հեղինակի՝ աստվածաբան գիտնականի հմուտ կարողությունները: Նշելով, որ փարբեր դավանական սկզբունքների հետևող եկեղեցիները բոլորն իրենց հիմնակեր են համարում Ավետարանը և այդ նույն աղբյուրից են քաղում իրար հակասող վարդապետությունները՝ հեղինակը նկատում է, որ դրա պարճառ պերբ է որոնել «Ավետարանի գրության կերպին ու ռժին մեջ»: Ուսումնասիրողին զարմացնում է գիտնական Օրմանյանի հոգու ազատությունն ու անկախությունը, և այն բացատրությունը, որ նա փայլա է Ավետարանի վերաբերյալ. «Ավետարանի պարունակած վարդապետությունը նման է նախնական նիթին, անկարգ ու անհարգ նիթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ձեռն ու կերպը, գոր արհեստաոր անոր կուրայ»³⁴: Ներքո նա հավելում է. փարբեր դավանանքի եկեղեցիներ այնպիսի փոփոխություններ արեցին իրենց վարդապետության մեջ, որ նույնիսկ դժվար է քրիստոնեության հերբերը նշարել: Օրմանյանի սկզբունքայնությունն ու ազատախոհությունը հասնում է այն աստիճանի, որ նույնիսկ նշում է այդ դավանանքի եկեղեցու անունը: Այդ բոլոր փոփոխությունները բացատրելուց հետո Օրմանյանն անդրադառնում է Նայաստանայց Ուղղափառ Եկեղեցուն, որ իբրև հնավանդ եկեղեցի «հաստատուն կր մնայ առանդական և դրական գերինին վրայ»: Նվիրապետության և ծիսականության վրա հիմնված հին եկեղեցիները հարազատ և հավաքարիմ են մնացել նախնական հին դրություններին: Եկեղեցիների մյուս բաժինը նվիրապետություն չունեն (ըստ Օրմանյանի) և ծիսականության չեն ընդունում, դրանց թվին հեղինակը դասում է ԺԶ. դարից հետո առաջացած արևմտյան եկեղեցիները, որոնք առաջացել են բողոքական բարեկարգությունից հետո և քրիստոնեական հա-

33 Անդ, էջ 125:

34 Անդ, էջ 127:

բանվանություններ են: Այդ խմբից Օրմանյանը զգարում է Անգլիկան կամ Եպիսկոպոսական Եկեղեցին, որն ունի ծիսականություն և նվիրապետություն, նրան դասելով հնավանդ եկեղեցիների շարքի մեջ: Ներաբերքի փարբերակում է դնում Օրմանյանը դավանություն և վարդապետություն կրոնական՝ սուրբ գրական հասկացությունների միջև, ցույց տալիս փեղեկերական ժողովների նշանակությունը փարբեր դավանանքների եկեղեցիների էությունը բացահայտելու մեջ, մեկ առ մեկ նշում փեղեկերական ժողովների կայացման փուլն ու թիվը, վերլուծելով, թե որ դավանանքի եկեղեցին, քանի փեղեկերական ժողովի որոշում է ընդունում, որի արդյունքում սրացվում է հեղեղյալ հարաբերությունը. Նայ, Նույն, Լաբին՝ 3:7:20, ինչպես փնտրում ենք փարբերությունն ակնհայտ է: Օրմանյանի քննարկման առարկան է դառնում «հաւարոյ հանգանակի» էության բացատրությունը, որը փաստորեն դավանության պաշտոնական բանաձեւն էր: Նեղինակը նշում է, որ արեւմուտքի ժողովներն ու պապերը հաճախ են փոխել իրենց հանգանակը, հարմարեցրել և համաձայնեցրել նոր դավանությունների հետ, նույնիսկ 1870 թվին գումարված Վատիկանի ժողովը «նոր բացատրություններ աւելցուց իւր հանգանակին վրայ»³⁵: Ընդգծելով հոմնադրական եկեղեցու պարփոխ գործելակերպը, Օրմանյանը հայտարարում է, որ պապական վերջին կոնգակը «վճռականապէս հռչակած է եկեղեցույ և գիտութեան ապահարգանք»: Նամենաբերով այդ բոլոր փաստերը Նայ Եկեղեցու գործունեության հետ, Օրմանյանը նշում է, որ «Նայոց եկեղեցին խղճամիտ ճշտութեամբ անփոփոխ կպահէ նախկին և աւանդական ձեւերը»³⁶:

Ներագա շարադրանքն ընթանում է փարբեր դավանանքների եկեղեցիների գործունեության համեմատության միջոցով. Կաթոլիկ Եկեղեցուց Նայոց Եկեղեցու գիրքը վերադարձած հեղինակը առանձնապես շեշտում է Նայոց Եկեղեցու «ներդամութեան հոգին»: «Նայ Եկեղեցին...սիրեց հասարակութիւն մնալ աստուածաբանական լայնախոհութեան և եկեղեցական ազարամութեան սկզբունքներուն վրայ, գոր անխախտ և անփոփոխ պահեց և պիտի պահէ ասկէ ետքն ալ»³⁷: Սակայն այդ լայնախոհությունը հաճախ վնասել է Նայ Եկեղեցուն, քանի որ դրա հեղեղանքով մեծացել է մարդորսությունը (նույնիսկ մեր օրերում):

Եկեղեցու պարամության ուսումնասիրողին հեղաբերքի են Օրմանյանի բացատրությունները Նայ Եկեղեցու խորհուրդների վերաբերյալ. հստակ ընդգծվում են մկրտությունը, հաղորդությունը, ապաշխարությունը կամ խոստովանությունը, ձեռնադրությունը (բոլոր աստիճաններով): Խորհուրդների բացատրությամբ ավարտվում է աշխարհության մի բաժին ևս: Նաջորդ բաժինը Վարչությունն է, որի ամենակարևոր մասը նվիրապետության կազմակերպությունն է. դրա մեջ մանրամասն ցույց է տրվում նվիրապետական աթոռների՝ պարբիարությունների ձևավորումը: Ընդհանրական Եկեղեցու վարչությունից անցում է կատարվում Նայ Եկեղեցու նվիրապետության աստիճաններին. Ծայրագույն պարբիարք կամ Ամենայն Նայոց Կաթողիկոս, որին ժամանակին ենթակա էին

35 Անդ, էջ 137:

36 Անդ, էջ 140:

37 Անդ, էջ 145:

Վրաց եւ Աղվանից կաթողիկոսությունները (տրվում է դրանց պատմությունը), Ադրամարի եւ Սսի կաթողիկոսությունները, Երոսաղեմի եւ Կ. Պոլսոս պապրիարքություններն իրենց իրավասություններով, թեմերը (նվիրապետության IV աստիճան), որոնք կոչվում են նաեւ եպիսկոպոսություն կամ վիճակ, մանրամասն բերում է ամեն մի նվիրապետության թեմերի քանակը:

Կարեւոր բաժին է նաեւ «Բարեկարգութիւնը», որտեղ քննարկվում են հոգեւորականությանը վերաբերող բոլոր հարցերը. բացատրվում են կուսակրոն հոգեւորականության աստիճանները: Մասնակի բացատրություն է տրվում նաեւ եկեղեցական հասոյթներին, մասնավորապէս բացատրվում է, թե իսլամական պետության փրաճքում գրնվող հայկական եկեղեցիներն ինչպէս են աստիճանաբար զրկվել իրենց կալվածքներից եւ դրանք «գրեթէ բոլորն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պարկանին»³⁸: Ներառքբրոյսամբ է ընթերցվում «Աշխարհականներու մասնակցութիւնը» ենթագլուխը, ուր բացատրվում է, թե ինչպէս են կատարվում բարձրաստիճան հոգեւորականների ընտրությունները: Նշելով Նայասարանի Արեւմտյան եւ Արեւելյան հարկածների հայոց եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգեւորականների օրինակով ցույց է տրալիս, որ «Ազգային Սահմանադրոյան» եւ «Положение»-ի սկզբունքները դեմ չեն եղել աշխարհական քարրի մասնակցոյանը նրանց ընտրություններին, եկեղեցու մարականարոյանը: Բացատրվում է Արեւելահայոց հոգաբարձուների խորհրդի, սինդի, կոնսիստորիաների եւ Արեւմտահայոց՝ ընդհանուր, քաղաքական եւ կրոնական ժողովների եւ նրանց իրավասոյան տակ գրնվող դատարարական, ուսումնական, կրակային, վանական եւ եկեղեցական օժանդակ խորհուրդների դերը եւ ծավալած գործունեությունը Նայ Եկեղեցու համակարգում:

Բաժիններից մեկում բացատրվում է Նայոց Եկեղեցուն բնորոշող անունը: Տալով քրիստոնեական քարրեր եկեղեցիների անունները՝ Նունականը՝ Օրթոդոքս, Ռոսականը՝ Պրավոսլավ, Լատինականը՝ Կաթոլիկ, Անգլիականը՝ Եպիսկոպոսական, Օրմանյանը՝ Նշում է, որ մեր եկեղեցին կոչվել է Նայասարանայոց կամ Նայոց պարզ անուններով, իսկ նրան կցած «սուրբ, առաքելական եւ ուղղափառ» կոչումները լոկ իբրեւ պատուանուն կը գործածուին եւ ոչ իբրեւ յատուկ անուն»³⁹: Յարական կառավարությունը պահանջեց եկեղեցուն տալ վարդապետական կոչում: Այդ պարճառով էլ հաշվի առնելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կատարած գործը եւ քրիստոնեոյան պետական ընդունումը, ռուսները Նայ Եկեղեցին կոչեցին Գրիգորյան, որը հայոց մեծամասնոյան մեջ լավ ընդունելոյս չգտաւ, քանի որ այդպիսով չէր ընդգծվում Նայ Եկեղեցու առաքելական ծագումը եւ ցույց էր տրալիս Նայ Եկեղեցու սկզբնավորումը: Կարծիքների փոխանակոյան ժամանակ Օրմանյանի նախընտրածը «Նայոց Ուղղափառ Եկեղեցի» անվանումն էր: Նշելով մանրամասն բացատրում է եկեղեցու կրոնական շէնքերի կազմութոյսը (գավիթ, ժամարոն, դաս, բեմ, խորան, սեղան), վերջացնում է գմբեթով եւ զանգակարնով, որը երկար ժամանակ իսլամական իշխանոյսունների կողմից արգելվում էր, ինչպէս նաեւ

38 Անդ, էջ 178:

39 Անդ, էջ 188:

կոչնակահարությունը: Բացառության նյութ են դառնում նաև կրոնական պաշտոնյաների փարբեր աստիճանները, կրոնական պարավորությունները, եկեղեցական փոնացույցը՝ Աստվածահայություն, Տեսնորնդառաջ, Ավետում, Այլակերպություն, Վերափոխում, Խաչվերաց, Աստվածամա ծնունդ, Ընծայում և հղություն (վերջին երեքը նշում է իբրև վերջին դարերի մոծված փոներ): Նշում է Ընդհանրական Եկեղեցու կողմից ընդունված սուրբերին (դրանցից Նին կրակարանի սուրբերը, որոնք թվով շատ են, ապա Նոր կրակարանի սուրբերը՝ Նիսուսի ժամանակակիցները, Առաքելոց փոները և Ավետարանիչները): Նայոց Եկեղեցու կողմից ընդունված սուրբերը անհամեմատ քիչ են. առաջինն սկսվում է Սանդուխտ կույսից (Ա. դար), Եղեսիայի Նայրապետ Ադդև և Արգար թագավոր (Բ. դար), ապա հերթով նշում է Նայ Եկեղեցու կողմից սրբացված անձանց անունները: 40 -րդ գլխում գրականության ընդհանուր փեսությունն է, որպետ առանձնակի հարգանքով է նշում Նայ Եկեղեցու և ողջ հայության գոյության ամենամեծ զենքը դարձած հայ դպրության և գրականության սրեղծումն ու զարգացումը, որը «հեռացուց այն ազգային վրանգը, որ Նայ Եկեղեցույն, Նայ ազգին և հայ անհատին կորստանք բնաջինջ կսպառնար»⁴⁰: Ընդգծվում է հայ պարմագրության սրեղծումը, պարմահայր Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Կոբյունի, Ղեմող Երեցի, և մի հսկա ցուցակ գիտնական, պարմիչ, թարգմանիչ հոգեւորականների անուններ, որոնք ոչ միայն մեզ և մեր պարմությունն անմահացրին, այլև հաղորդակցեցին հույն փիլիսոփաների աշխատություններին: Այդ հսկա ցուցակում Օրմանյանը գրում է, որ բոլորը հոգեւորականներ էին, միայն երկուսն էին աշխարհական՝ Ամիրդովլաթ բժիշկը և Երեմիա Քեմուրճյան պաշտոնյան: Շարադրանքն աստիճանաբար հասնում է ԺԸ-ԺԹ. դարերի պարմության ընթացքին, հեղինակը գնահատականներ է փայլա մշակույթի փարբեր գործիչներին: Չնայած դավանանքների փարբերությանը՝ հոգեւորական գիտնականը անկողմնակալ և բարձր գնահատական է փայլա Վենետիկի և Վիեննայի Միխիթարյան միաբանությունների գործունեությանը և ափսոսանքով ավելացնում է, որ իրենց ուղղությունը սրիպել է նրանց հեռու մնալ Նայոց Եկեղեցուց: Դրա հետ մեկտեղ պարմաբան և պարմագիր Օրմանյանը չի խուսափում ցույց փալ Չամչյանի գիտական աշխատություններում փեղ գրած թերությունները, առավելապես «հայ ազգին ծագման ուսումնասիրութեան մեջ»: Բայց այդ թերությունները նա վերագրում է նաև ժամանակին: Ընդգծելով Էջմիածնի ճեմարանի (որպետ ինքը դասախոսել է) և Արմաշի դպրեվանքի (որի ղեկավարն էր) նոր սկսած հեկազոտական գործունեությունը, Օրմանյանը համարձակ հայտարարում է, որ ազարամիտ վարդապետության և կրոնական ներողամտության մեջ Նայոց Եկեղեցին քրիստոնեության բոլոր ճյուղերում առաջին փեղն է գրավում:

Աստվածաբան Օրմանյանը բնութագրում է նաև աշխարհի քրիստոնյա եկեղեցիների առկա կացությունը և արտաքին կերպարանքը: Ըստ Օրմանյանի, ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը ներկայացվում է չորս մեծ ճյուղերով, երկուսը՝ Արեւմուտքում (Կաթոլիկ և Բողոքական), երկուսը՝ Արեւելքում (երկաբնակ և միաբնակ): Նայկական Եկեղե-

40 Անդ, էջ 224:

ցին պարկանում է միաբնակ ճյուղին և այդ բնագավառում «առաջնություն կը վայելէ»։ Նուստնոց եկեղեցիներին վայել Նայոց Եկեղեցին ազգային Եկեղեցի է, որի կենտրոնը և գերագույն իշխանությունը վայելող աթոռը Էջմիածինն է։ Նրա իշխանությունը (իրավասությունը) քարածվում է ամբողջ աշխարհի հայադավան հավաքացյալների վրա։ Ամբողջ ԺԹ. դարի ընթացքում (մինչև այս աշխարհային լույս ընծայումը) ռուսահայ թեմերը (վիճակները) կառավարվում էին 1836 թ. ցարական կառավարության հասարակարած «Положение»-ով, իսկ Թուրքիայի վիճակները՝ սուլթանական հրովարդակով հասարակած 1863 թ. Սահմանադրությամբ։ Չնայած այդ երկու կանոնադրությունների էական կետերը համաձայնեցված էին Նայ Եկեղեցու նախնական կանոններին և հնավանդ սովորություններին, բայց ենթարկվում էին երկու պետությունների պահանջներին։

Աշխարհային նախավերջին գլխում ևս բնդիանալագրած գծում է հայության «ազգային նկարագիրը»։ Նշելով հայոց պարմության «դժոխակ և եղերական» էջերը, հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը, Օրմանյանն արձանագրում է ճիշտ փաստեր՝ օրար քրիստոնեությունի մոտ գրաված գործույթա դիրքը, վաճառականության, գիտության և արվեստի մեջ ունեցած բարձր դիրքը։ Նա հավաստում է, որ Ասիայում առեւտրը գտնվում էր հայերի ձեռքին, նույնն էր միջին դարերում Լեհաստանում և Նուսգաբիսայում, ամենավառ ապացույցը Նուկաստանի հայկական բնկերությունն էր, որի շարունակությունը դարձավ անգլիական հնդկական բնկերությունը։ Նույնն էր նաև Օսմանյան կայսրության մեջ, որի մայրաքաղաքի «ամենահոյակապ ճարտարապետական շինությունները և պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հասարակութիւնները ամենն ալ հայերու գործերն են»⁴¹։ Նայերի վարչական, դիվանագիտական, զինվորական պաշտոնները նշվում են նաև ռուսական կայսրության մեջ, Եգիպտոսում և այլուր։ Դրա հետ միասին Օրմանյանը քննադատական մտրեցում է հանդես բերում հայությանը «իբրև հանրութիւն» ներկայացնելու ժամանակ, գտնելով, որ հայությունը իրեն համար, իբրև ազգ և ժողովուրդ չի ձեռնարկում այնպիսի քայլեր, որքան օրար երկրներում, օրարների համար։ Վերջին 45-րդ ենթագլխում Օրմանյանը ձգտում է բացատրել, թե Նայ Եկեղեցին ինչ ազդեցություն և նշանակություն է ունեցել ազգային ինքնահասարակարման ու գոյության պահպանման վրա։ Նշելով, որ ոմանք Նայաստանի անկումը բացատրում են նրա քրիստոնեություն բնդունելով, ոմանք կարծում են, թե լավ կլիներ, եթե «հայությունն բնդուներ իսլամը», մի մասն էլ գտնում էին, որ ավելի լավ կլիներ հայությունը կաթոլիկություն բնդուներ և հզոր պետությունների հովանավորությունը վայելեր։ Օրմանյանը պարմական փաստերի անհերքելի ապացույցներով ժխտում է այդ բոլոր դրույթները և անվարան հայարարարում է, որ Նայոց Ազգային Եկեղեցին եղել է այն միակ «յօղակապը, որ Նայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է անբակբելի պահել և իբրև մէկ ազգ պահպանել։ ...Եկեղեցույն շնորհիւն է, որ Նայութիւնը մնացած է իբր յարուկ և ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլալոյթեանց և արկածներու, բռնութեանց ներքև ալ, ինքն իր մէջ շարունակուելով միշտ նոյն մնացած է»⁴²։ Իրավացի է Օրմանյանը,

41 Անդ, էջ 238:

42 Անդ, էջ 293:

երբ գրում է որ «քաղաքական կապակցության կապի» (պերականության) բացակայության դեպքում եկեղեցական կապակցության կապն է նրան փոխարինում եւ «միության ու գոյության պէտք եղած ոյժը կընձեռէ»⁴³: Աշխարհային ավարտվում է 2 մասից բաղկացած հավելվածով: Ա. մասը հայ կաթողիկոսների ժամանակագրությունն է (հին Կոստանով), որտեղ նշված են նաև մինչև Գրիգոր Լուսավորիչը (քրիստոնեությունը պերական կրոն ընդունելը) կաթողիկոս օձված անձանց անունները: Յուրաքանչյուր ավարտվում է Գեորգ Սուրենյանցով: Բ. մասում նշված է թեմերի վիճակագրությունը, որտեղ մանրամասն արված է Նայ Եկեղեցու բոլոր նվիրատվությունների թեմերի քանակը (ընդհանուր թիվը 101 թեմ է): Այդ նույն վերնագրի արև առանձին-առանձին նվիրատվությունների կազմով նշված է հայ բնակչության թվաքանակը (առանձնացված են՝ հայադավան, կաթոլիկ, բողոքական): Դրանով վերջանում է Նայ Եկեղեցուն վերաբերող այս սեղմ աշխարհությունը: Բայց այս աշխարհությամբ չափանալիակվեց Մադաքիա Օրմանյանի Նայ Եկեղեցուն նվիրված աշխարհությունը: Դրա թագն ու պսակը դարձավ եռանկյուն «Ազգապատմություն», որի վերնագրին հարակից գրված է «Նայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պարմուած»: Դա Նայ Եկեղեցու ընդլայնված պարմությունն է, ավելի ճիշտ կլինի ասել հայ ժողովրդի պարմությունն է քրիստոնեություն ընդունելու ժամանակից ի վեր: Թեկուզ թերեւակի ծանոթությունն այդ աշխարհությանը ապշեցնում է ընթերցողին, այդպիսի պարմավոր աշխարհություն կվայելեր նույնիսկ մի մեծ գիտական հասարակության, մինչդեռ այն գրել է մի անհայտ:

43 Անդ, էջ 244: